

Josip Šentija

KRLEŽINE UREDNIČKE I RECENZENTSKE INTERVENCIJE U OPĆOJ ENCIKLOPEDIJI

SAŽETAK. Krležino enciklopedijsko i leksikografsko djelo sastoji se od tri dijela: idejno-programatskog, organizacijsko-poduzetničkog i uredničko-recenzentskog. U okviru ovoga posljednjeg njegova leksikografskog doprinosa razlikuju se pak dva segmenta: njegove leksikografske marginalije, kao autentični autorski radovi koji su samo djelomično do sada poznati, a većim dijelom (?) bit će poznati kad istekne zabrana njihova objavljivanja koju je sam Krleža nametnuo oporukom; drugi segment su u ovome Krležinu leksikografskom doprinosu njegovi urednički i recenzentski »remarci«, ili »pripombe«, koje je on redovito diktirao uz rukopise koji su mu stizali na stol, a koji su bili namijenjeni raznim edicijama Leksikografskog zavoda. Bez obzira na činjenicu što su pojedina leksikografska izdanja imala svoje glavne urednike, Krleža je kao direktor i utemeljitelj Zavoda djelovao kao vrhovni autoritet sveukupne leksikografske produkcije. U ovom prilogu navode se primjeri njegovih uredničkih recenzentskih intervencija na tekstovima koji su objavljeni u *Općoj enciklopediji* (izvorno, Enciklopediji leksikografskog zavoda —ELZ).

Uvodna refleksija o godišnjici

Često se kaže: „Krležina enciklopedija...“, „Enciklopedija koju je pokrenuo Krleža...“ i sl. Tako ne govore samo laici, nego katkada i učeni ljudi, pa čak i oni koji se bave Krležom i njegovim djelom. I laici i [nemarni] znalci sažimaju sve što je Krleža stvarao u leksikografskom i enciklopedičkom području pod generički pojam *enciklopedije*, i sugeriraju zaključak da postoji neka jedinstvena, sveobuhvatna, univerzalna Krležina enciklopedija. Dakako, takva enciklopedija ne postoji, Krleža nije na njoj radio, ali je o njoj razmišljao i planirao je za neku budućnost.

Pomalo je čudno što se o četrdesetoj godišnjici Krležina Leksikografskog zavoda mora upozoriti na manjak osnovnih razlikovanja pojava i pojmova vezanih uz Krležino leksikografsko poduzeće. To je poduzeće od početka bilo raznovrsno zamišljeno kao lepeza posebnih leksikografskih, enciklopedičkih programa: Enciklopedija Jugoslavije, Enciklopedija Leksikografskog zavoda (ELZ, danas Opća enciklopedija), Medicinska enciklopedija, Likovna enciklopedija, Muzička enciklopedija, Poljoprivredna enciklopedija, Šumarska enciklopedija, Geografski atlas svijeta i dr.

Da bi ostvario sve ove programe, Krleža je oko sebe okupio izvrsne stručnjake. Najvažniji među njima, Mate Ujević, imao je za sobom svoje vlastito leksikografsko i nakladničko djelo i iskustvo, i praktički je bio duša cijeloga stručnog leksikografskog pogona pod Krležinom egidom. Sam je Krleža to ne jednom javno istaknuo, rekavši da bez Ujevića i ostalih stručnih suradnika ne bi ni bilo tolike leksikografske produkcije u nas. Ovo valja spomenuti zbog toga što se, i o ovoj obljetnici, u tumačenjima zavodske povijesti, u nekim izvorima nastoji obrnuti odnos zasluga i prvenstava: pa se hoće reći da je za sve zaslužan Ujević, a ne Krleža. A sve to ide u kontekstu novoga procjenjivanja

uloga i ličnosti. Krležin dugogodišnji komunizam, rad za boljševike i simpatije prema njima, illo tempore, postaju sada argument protiv njega i njegova djela, osobito na polju leksikografije, što ni sa leksikografijom, ni sa činjenicama, ni sa samim Zavodom nema nikakve veze. Čista konjunktura, u trenutku političkoga prevrata, u kojemu se javljaju, bez stida i ukusa, iste one osobe koje su iskorištavale doprevarnatu konjunkturu drugih ideoloških predznaka!

Krleža je Leksikografski zavod zamislio kao društveno poduzeće sui generis: utemeljio ga je s namjerom da sačini **Enciklopediju Jugoslavije**. S obzirom na duh vremena, to je bilo sasvim logično. Samo je čovjek njegova imena i formata i, na koncu, čovjek njegovih društvenih veza, osobito veza s vrhovnim upravljačem, rizničarom i arbitrom jugoslavenske poslijeratne države, mogao dobiti bespovratni zajam za svoje poduzeće. Dobio ga je, prezentiravši vrhovnim faktorima vlasti svoju programsku shemu: obvezao se da će jugoslavenskoj državi i njezinoj novoj upravljačkoj klasi podignuti spomenik aere perennius, u obliku **Enciklopedije Jugoslavije**. Državna je vlast pak odriješila kesu i dala mu slobodne ruke. No kad je Krleža krenuo na dug put ostvarivanja toga projekta (a put je, u prvom pokušaju-izdanju, trajao dvadeset godina!), brzo je shvatio da glavica koju je dobio može biti upotrijebljena i za druge, možda i važnije svrhe. Bio je u tom pogledu posve praktičan. Veliki leksikografski orkestar koji je okupio i s vremenom popunjavao, bio je sastavljen od mnogih proskribiranih hrvatskih intelektualaca, za koje je Zavod postao istinski refugium peccatorum. Nazivan je još i »Krležinom domobransko-ustaškom bojnom«. Sav je taj iskusan i stručan leksikografski sastav bio od početka upregnut u izradu primarnoga programa — **Enciklopedije Jugoslavije** — no s vremenom je počeo izvoditi i druge partiture, po logici profesije i po svojim temeljnim kulturnim i nacionalnim nagnućima. Napokon, na raspolaganju su bili i tradicija i iskustvo, od kojih je najsvježije bilo sadržano u ličnosti i djelu Mate Ujevića, njegove **Hrvatske enciklopedije** i njegova bibliografskog rada. Upravo je ta okolnost bitno utjecala na diversifikaciju izdavačkog programa Leksikografskog zavoda i njegovo usmjerenje.

Enciklopedija Jugoslavije i Opća enciklopedija

Razvojna je kronika Zavoda i njegovih izdanja poučna i ilustrativna za duh vremena, za četrdesetogodišnju našu leksikografsku parabolu: ono što je u početku bilo najvažnije — **Enciklopedija Jugoslavije** — na kraju je postalo teretom — stručnim, ekonomskim, moralnim i političkim; a ono pak što je u početku bilo gotovo sporedno, tijekom je vremena postalo glavnim predmetom i svrhom i sigurnijim temeljem leksikografskoga gospodarstva — **Opća enciklopedija**.

U četrdesetogodišnjoj zavodskoj kronici **Enciklopedija Jugoslavije** i **Opća enciklopedija** stjecale su se na različitim razinama radnog i gospodarskog postupka. Za ovaj je osvrst važan samo njihov radni stjecaj u vrhovnoj instanci leksikografskog postupka — u Miroslavu Krleži samom, na njegovu radnom stolu.

Krleža je **Opću enciklopediju** zamislio kao »djelo skraćena karaktera«, kao ediciju koja »ne daje karakteristike«, koja, prema tome, po svome značaju nije kritička, nego faktografska. Govorio je o njoj kao o »maloj enciklopediji«, kao o »nekoj vrsti proširenog leksikona«, u nekoliko svezaka. U **Opću enciklopediju** trebalo je ući sve što je vrijedno prema mjerilima svjetske ljestvice vrijednosti, što zaslužuje da u nju uđe »po svom valeuru«. Ona je zamišljena kao objektivna, faktografska, informatorska. **Jugoslavica** se bavila Jugoslavijom i jugoslavenstvom, u cijelome povijesnom i pozitivno-političkom spektru, a **Opća** se bavila svijetom i nama u njemu. Znajući da je nužno da se

određen broj pojmova iz kompleksa tzv. Jugoslavicae pojavi u **Općoj enciklopediji**, Krleža je stalno tražio da se provedu određene razlike; da se za neke sadržaje upotrijebi isto gradivo, ali na drugi način, »koordinirano«. Kako je usporedo i istodobno recenzirao tekstove obiju enciklopedija, kod »jugoslavenskih« je pojmova ustrajno zahitijevao: »Da se utvrdi da li su tekstovi /dviju enciklopedija/ koordinirani!« Oznaka »koordinirati!«, značila je više stvari: da tekstovi budu stilski različiti, ali podaci da budu istovjetni; da opsezi budu nejednaki; da, napokon, samo dio tzv. jugoslavenskih pojmova bude uvršten u **Opću enciklopediju**.

Kad je započet rad na trećem izdanju **Opće enciklopedije, Enciklopedija Jugoslavije** već je bila završena (osam svezaka, prvo izdanje). Na radnim stolovima suradnika trećeg izdanja ona se našla kao i svako drugo pomoćno radno sredstvo ili izdanje, domaćeg ili stranog izdavača. Zato u Krležinim »remarcima« za treće izdanje **Opće enciklopedije** više nije bilo onog njegova znamenitog: »Da se koordinira!«

Krležin leksikografski postupak

Kao utemeljitelj i direktor Zavoda i kao začetnik posebnih enciklopedijskih programa, Krleža se entuzijastično dao na posao: po obrascu koji je izradio Mate Ujević, uveo je strogi unutarnji postupak izradbe i kruženja rukopisa — od izradbe abecedarija do imprimiranja rukopisa i tiskanja svezaka. Postavljen je jasno naznačen radni i postupovni organigram, s točno određenim nadležnostima, u svakoj fazi posla i, što je bilo od najveće važnosti, definirana su stručna pravila. Na vrhuncu leksikografske organizacijske piramide stajao je on, i kao direktor i kao glavni urednik Zavoda i kao recenzent. Tako su se na njegov stol slijevali svi rukopisi za **Enciklopediju Jugoslavije**, a potom i za sve druge enciklopedije. Čitao je i recenzirao sve što je držao važnim, sve što je ulazilo u krug njegova interesiranja, njegove intelektualne radoznalosti i leksikografskog i književnog nadahnuća. Sve ga je zanimalo, sve ga je poticalo na refleksiju, na osvrt, na kritičke opaske, glasovite »remarke«, ili »pripombe« — leksikografske marginalije, u pravom i punom značenju izraza. Diktirao ih je svakoga dana tipkačici. I tekstove i špalte nosio je često kući, da bi sutradan u Zavodu izdiktirao sve što je pripremio za svojih radnih noći. Tako sačinjene opaske tipkane su u tri primjerka: na ružičastom (jedan primjerak) i žutom papiru (dva primjerka); jedan je »žuti« primjerak distribuiran suradnicima i urednicima, jedan se spremao u tajništvu, a »ružičasti« je završavao u posebnim fasciklima, u njegovu tajništvu. O tome što neće kružiti, odlučivao je sam Krleža. Lako je pogoditi zašto je tako postupao: u svim je osvrtima na tekstove davao maha svome bujnom kritičkom duhu, svome izdašnom daru i temperamentu, svojoj rječitosti koja je, u određenim primjerima živih ličnosti i »osjetljivih«, još trajućih povijesnih političkih pojava, prelazila mjeru danih političkih i drugih oportuniteta. Zato je sam zaustavljao cirkulaciju takvih tekstova. Tako su nastale one glasovite i tajnovite »Marginalia lexicographica«, koje nisu bile za kruženje, a još manje za objavljivanje. Završavale su u posebnim fasciklima, i bile čuvane pod ključem, »u ormaru, u Jiroušekovoj sobi«, kako se kaže u Krležinoj oporuci. Kao što se zna, sadržaj mnogih, tako rezerviranih »Marginalia« do danas je ostao nepoznat, a sudbina nesigurna.

Sve ostalo — marginalije ispisane na žutim papirima, one koje su puštane u cirkulaciju, i koje su se odnosile na različita pitanja tehničkog, stilskog, sadržajnog i dr. značenja — kružilo je po uredništvima enciklopedija. To je bio radni materijal, autoritativne upute suradnicima koje su dolazile sa samoga vrha, i na temelju kojih se moralo postupati. Nakon solidne provjere svih Krležinih zahtjeva i sugestija, tekstovi su prema njima morali biti usklađeni i uređeni u konačnim verzijama. Sve što se od toga

gradiva odnosilo na **Opću enciklopediju** (prije: ELZ), našlo se u dokumentaciji ove enciklopedije. Upravo na temelju toga dokumentiranoga gradiva moguće je danas istražiti onaj treći aspekt Krležina leksikografskog djela: njegove uredničko-recenzentske prinose. O prvom aspektu — programatskom i poduzetničkom — dosta se već zna; o drugom aspektu — suradničko-autorskom — zna se tek ponešto, zahvaljujući Krležinoj knjižici *99 varijacija — lexicographica* (izbor, predgovor i redakcija Mate Lončar, izd. Duga, 1972, Beograd). Kako su te, u svakom slučaju, rezervirane i, prema vlastitom Krležinom postupku, izdvojene »marginalije«, katkada cjeloviti leksikografski eseji, dospjeli u javnost, otkriveno je u navedenom izvoru.¹

Krležine uredničko-recenzentske intervencije u Općoj enciklopediji

Kad sam u proljeće 1974. prihvatio Krležin poziv i nagovor da se latim priprema za treće izdanje **Opće enciklopedija JLZ**, Krleža me upozorio na vlastitu veliku zaokupljenost tom enciklopedijom. Rekao je: »Ja sam stvar pokrenuo, ali nisam imao snage u svemu ustrajati. Da sam nastavio kao u početku, slomio bih se pod svim tim. Odustao sam. Ipak, napisao sam svu silu tih remarka, koje su naši zavodski starčevićanski Hrvati nazvali »pripombama«. Sve to možete potražiti u arhivu ove enciklopedije, neka Vam to daju, ako mislite da Vam može koristiti. Nikada nisam provjeravao što je od svega toga prihvaćeno, ali sam trajno imao dojam da se prihvaćalo malo, ili gotovo ništa. Nitko ni da prstom makne... Znae, u nas vlada jedna primitivna inercija, ali i rezistencija. Ne zavaravajmo se, nije ovo samo linija manjeg otpora, nego pravi otpor, s rogovima u džepu. Ljudi su mislili: starac zanovijeta, pa neka zanovijeta!...No, bez obzira što je učinjeno, a što nije, ja sam Vam na raspolaganju za sve inicijative koje biste, eventualno, mogli pokretati u vezi s tim novim izdanjem. Napokon, to je važno, pokazalo se da je ova enciklopedija visoko merkantilna, a osim toga ima i opću kulturnu vrijednost.«

Uputivši se, dakle, s dvadesetak zavodskih i stotinjak vanjskih starih i novih suradnika u ostvarivanje obnovljenoga i proširenog izdanja ove nesumnjivo temeljne edicije Zavoda, morao sam zaviriti u Krležinu metodu. U dokumentaciji prethodnih izdanja ostale su sačuvane njegove opaske uz velik broj pojmova, od slova A do Z, ali napreskok, bez kontinuiteta — uz nekoliko tisuća pojmova od ukupno pedesetak tisuća koliko ih sadrži **Opća enciklopedija**. Sasvim dovoljno da se spoznaju glavne značajke Krležine uredničko-recenzentske metode i vrijednost ovog njegovoga rada.

Od sveukupnoga Krležinog djela, njegovi uredničko-recenzentski prinosi u javnosti su najmanje poznati. Tome je više razloga: prvo, ovi su prinosi, po svojoj prirodi i svrsi, bili namijenjeni isključivo unutarnjoj upotrebi; samo povremeno, u posebnim primjerima, Krleža je probijao okvire unutarnjeg, tehnološkog postupka i davao maha svome književnom geniju (plodovi tih izljetanja iz specifično leksikografske radionice završavali su, kao što je već kazano, na drugom, skrovitom mjestu); drugo, recenzentsko-urednički posao je, sam po sebi, gnjavatorski za onoga tko ga obavlja i za onoga kome je namijenjen (pisac-suradnik, ili urednik). Taj je posao — kako je govorio sam Krleža — često najobičnije zanovijetanje za onoga kome je namijenjen, a uzaludan za onoga tko ga obavlja. Osjećaj uzaludnosti ovoga posla ispunjavao ga je trajno, do posljednjega boravka u Zavodu, a, može se reći, i do smrti. Kad se pogledaju pažljivije sve njegove opaske, njihov ton, način, dikcija, učestalost i sve drugo što je svojstveno uredničkom poslu,

¹ »Ovaj Krležin zapis... neodoljivo me podsjeća na neke ovgodišnje subote koje sam u Leksikografskom zavodu proveo s Krležom također listajući opsežne sveske marginalija, radi izbora za 99 varijacija«. (M. Lončar, op. cit., u bilješci 27, na str. 25 (potcrtao J. S.).

stječe se dojam da se i sam katkada branio da ne bude »gnjavator« i »zanovijetalo«, pa bi se od te napasti oslobađao jednostavnim naznakama-uputama: »Neka ipak ostane!«, »Rezigniram«, »Usprkos svemu, imprimiram, jer pametnijega nema!« itd.

Tijekom vremena sâm je izgradio čitav niz načela leksikografskog postupka, koje je htio i drugima utuviti, da se ravnaju po njima. Podučavao je suradnike zahtjevima leksikografske ekonomije (prostora određenoga za pojedine tekstove), jezika, stila, sadržaja, ilustriranja, unakrsnoga spajanja i povezivanja pojmova, a osobito je inzistirao na temeljnom leksikografskom načelu: svestranom provjeravanju podataka! Osim na svoje golemo znanje, fenomenalno pamćenje, vrhunsku osjetilnost, načitanost i iskustvo, oslanjao se i na strane izvore, koje je redovito konzultirao. I suradnike i sebe provjeravao je na francuskim (*Larousse*) i njemačkim (*Brockhaus*, *Meyers*) izvorima. Katkad bi doslovno zatražio: »Zašto se naši suradnici tako muče i trbuhozbove?! Neka prepisu Laroussea ili Meyersa... Tamo je sve to kazano ljudski jednostavno.«

Kako su izgledale njegove konkretne uredničke intervencije, neka pokaže nekoliko primjera iz korpusa tekstova što su prethodno bili obrađeni pod slovom A:

A, pisca i urednika upozorava da znak ne prethodi predmetu, nego predmet znaku: »Najprije su bika zvali Alef, valjda, a onda su pronašli da je bik Alfa...Slikovno pismo rada se po figurama, a ne obratno.«

a la, »franc. a la mode, a la tete.«

a la turca, »nije tačno, nije francuski, jer je talijanski

alla turca, i treba da bude posebna jedinica.«

a minori ad maius, »sve te latinske fraze više-manje su slabo objašnjene. Trebalo bi sve to preraditi da bude logičnije i konciznije.«

Aall, *Anathon*, »ako je čovjek norveški filozof, ne treba citirati njemački prijevod, ili ako je prijevod, treba to da se navede.«

Aba Novak, *Vilmos*, »provjeriti da li je tako važan da uđe! Sam fakat što je učestvovao na izložbi mađarskih slikara u Zagrebu 1940 ne govori ništa.«

Adlatus, »Locum-tenens, kao banska čast, i t.d.«

A pari, »definicija nije naročito jasna, a primjer je potpuno lunatične prirode: Ako mjesec prati zemlju na njezinu putu oko Sunca, to i Jupitrovi sateliti prate Jupitra na njegovu putu oko Sunca. Potpuno nerazumljivo.«

Aachen, predlaže da se istraži i naznači »što je s katedralom u II svj. ratu?«

Ab Iove principium, predložio je novu definiciju: »Počnimo s Jupiterom, tj. zaobidimo nevažne i sporedne stvari i skoncentrišimo se oko najvažnijeg i bitnog pitanja...Društveni i religiozni ili hijerarhijski atributi često se tom frazom stavljaju pod ironične navodnike.«

Abacus, »igrača daščica sa 8 žlijebica — potpuno suvišan opis nečega što bez slike ne govori ništa.«

Abat-jour, »nije tačno da se abat-jour na svjetilkama upotrebljava zato da bi se svijetlo upravljalo na jedno mjesto.«

Znao je, međutim, i pretjerivati, zaveden vlastitom neobaviještenošću, kao u slučaju

Abbea, *Ernsta*, profesora fizike na sveučilištu u Jeni, zaslužnog za razvoj znamenite tvrtke Zeiss: »Potpuno suvišno da ovakav fabrikant dobiva 8 redaka.« Bio je oštar, ali ne i tvrdoglav: dao se razuvjeriti i povukao bi se pred činjenicama.

Redaktorsku strast za sitnice pokazivao je na svakom primjeru, a u slučaju

Abdul Hamid I (1725—1789, sultan 1773—1789): »Ovaj red da se vladari, u ovom slučaju sultan, navode najprije po godinama rođenja, života i smrti, a zatim po godinama dok su vladali kao suvereni unio je, mislim, Jorjo Tadić. Tako se unosi zbrka, jer se tu Abdul Hamid dva puta spominje kao sultan, i to sultan koji se rodio i umro i kao sultan koji je vladao do svoje smrti, koja se tako preštampana dvaput, jer je godina smrti obično i godina smrti sultanata. Da se kod svih vladara to provede uniformno i, po mogućnosti, jednostavno.«

Krleža je bio čovjek ekonomije i pravila. Zato je naređivao: »Da se provede!...«(to i to).

Ad *Abelard, Pierre*, napisat će i zahtijevati: »Niti filozof niti teolog, najbolje: skolastik... Trebalo bi pomenuti da je bio plemić, da je bio bogat, da je rezignirao na primogenituru, da se odrekao svog aristokratskog položaja u društvu, da je bio dialektik koji je obje skolastičke doktrine: nominalizam i realizam, spojio u svom vlastitom sistemu, u konceptualizmu. Kada je riječ o romansi s Heloisom, onda neka se kaže da je Heloisa rodila, a njega su zato škopili. Trajno je bio gonjen, palili su mu knjige, jedna je od najglasnijih ličnosti evropskog Medievala...«

Ad *aberacija*, »Aberro — lutati tamo i amo kao lada bez cilja i jedara i kormila.«

Ni u strogom, znanstvenom definiranju pojmova katkad nije odolijevao iskušenu pjesničkoga slikanja!

Osim toga, nije se zadovoljavao s točnim, jezgrovitim jezičnim definiranjem nekog pojma, nego je tražio zalijetanje u područje frazeologije, što je, govoreći istinu, premašivalo svrhu i zadaću jedne opće enciklopedije; pa je tražio »da se razradi /i/ aberacija ukusa, a. morala itd.«

Trajno je tragao za podrijetlom riječi:

Ad *aberdeersko-angus govedo*, »crno i bezrožno govedo za tovljenje«, pita: »Tko je izmislio riječ *to*?«

Ad *abortus*, »Primijetio sam da postoji čitav niz jedinica za koje mislim da bi bilo logičnije da se objasne na istome mjestu bez uputnice. Netko tko ne zna što je abortus, zašto da mu komplikujemo način informacije, i da ga šaljemo na »pobačaj«, što znači za nekoliko svezaka dalje.«

Enciklopediju je zamišljao kao brz, praktičan i jednostavan sustav informiranja pa je tražio da se pojmovi definiraju ad hoc:

alaun, »definirati hic et nunc!«

aleatori ugovori, »takodjer!«

U tome je, međutim, bilo donekle i njegove sklonosti da se prednost daje latinskim, tj., kako bi on kazao, kozmopolitskim oblicima.

Ad *abrakadabra*, »Već je rečeno u jednoj napomeni, da se abrakadabra, kao hermetična soppravivenza javlja kod nas kao živo sredstvo čaranja još u marijaterzijanskom periodu. Citira je Tito Brezovački u svom Diogenešu, i neka se na ovome mjestu oživi taj pojam tim citatom. Ilustracija neka se ne zaboravi.«

Nije postupljeno po nalogu. Imali su urednici svoje razloge: natuknice u *Općoj enciklopediji* nisu ilustrirane primjerima (ili su ilustrirane vrlo rijetko, samo u nekim pojmovima iz teorije književnosti), jer bi to tražilo znatno više prostora u enciklopediji i vremena za njezinu izradbu, a osim toga to bi mijenjalo tip edicije.

Zahtijevao je živ, jednostavan jezik, organski postupak. Katkada je odlučno odbacivao suradničke i uredničke prijedloge, kao na primjeru uputnice

adamantoplast → razvoj zuba, »Nemoguća uputnica, nemoguća jedinica!«

Ad *Abulija*, »Psihička poremetnja! Ne može! Ili smetnja ili poremećenje. Isto tako I, 3, »slabost djelovne inicijative«. Ne može! Zašto se ljudi ne izražavaju jednostavno!«

Ad *acanthus*, »Ne znam tko je izmislio tu riječ »primog«? Ta riječ zvuči glupo kao slovenski »premog«, ćumur ili ugalj. Suvišna igra!«

Srdio se kad bi zapazio da se ne prihvaćaju neki njegovi prijedlozi u čiju je utemeljenost bio duboko uvjeren. Tada bi kazao: »Sve je to već nekoliko puta rečeno, pa ništa!« Kao u primjeru Abdula Hamida II: »Osim generalnih biografskih podataka, da je za njegove vladavine Turska izgubila Tunis, Egipat, Kretu itd., da ga je oborila revolucija, nema osnovne oznake: prodiranje međunarodnog financijskog kapitala na tursko tržište, preživjelost i statika degeneriranog feudalnog sistema, osnovne oznake zaostalosti, aristokratski legitimizam u sukobu sa suvremenom socijalnom problematikom, demokratizacija širokih masa, bolesnik na Bosporu itd., itd.«

Ad *Adad*, »Babilonsko božanstvo oluje, munje, groma.« — »Bolje: gromovnik.«

Pojam *afera*, izazvat će u njega slap asocijacija te će predložiti piscu teksta i uredniku da uzmu u obzir da su u povijesti zabilježene različite afere, kao: »Panama, Stavisky, Kruegher, »Les affaires sont les affaires« — komedija Octava Mirabeaua (1903), gdje se govori sa resignacijom o brutalnim sredstvima građanske klase u postizavanju poslovnih uspjeha. Poslovi su poslovi! Trgovina oružjem, špijunske afere, ratovi, snabdijevanje protivnika oružjem i sirovinama, dizanje na ustanak, u stranim zemljama (Guatemala), Našička afera, Boutonova afera, afera s liferacijom oružja Srbiji pod turskim suverenitetom itd., itd. Ljubavne afere, društvene afere itd., itd.«

U ovoj izdašnoj asocijaciji na temu afere, zanimljivija je pojedinost spominjanje Mirabeauove komedije, zbog logične pomisli, što je, naime, ta komedija mogla značiti u Krležinoj dramskoj lektiri? Pojedinost zanimljiva za istraživače Krležine dramaturgije.

Ad *Aga Khan*, dat će ovaj naputak: »Bude li Aga Khan ušao u enciklopediju, on može da uđe samo kao takav«, tj. ovakav: »A. K., velika figura suvremene boulevardrske štampe. Njegovi konji, automobili, metrese, provalnici, kartaši i varalice koji se oko njega skupljaju, predmetom su svakodnevnih novinskih vijesti. Taj najviši moralni autoritet jedne vjerske organizacije, kao motiv skandala koji traju, junak je dana i karikatura degeneracije tih orijentalnih satrapija.«

U enciklopediju, međutim, nije ušao ni jedan određen Aga Khan, nego samo opći naslov poglavara vjerske sekte.

Krležine opaske i nalozi, uz tekstove koji su mu stizali na stol, najčešće su glasili: »Da se u tekstu naglasi!...«, »Ne treba zaboraviti!...«, »Da se rigorozno provede!« (to i to), »Neka se oživi citatom!«, »Da se ne zaboravi provjeriti!«, »Bilo bi uputno!«, »Bilo bi oportuno!«, »Neka se pregleda!«, »Enciklopedija nije sinagoga za diskusiju. Ili je vrijedno da uđe ili nije«, »Klonimo se, gospodo, atributa!«, »Non licet (bovi)! Riskiram ljute riječi za ljuti besmisao!«, »I tekst i suradnik ad acta!«

Kako bi se trebalo izražavati u enciklopediji?

U leksikografskom poslu, koji je »po svojoj prirodi posao za pokoljenja«, prema tome, posao standardizacije za dugotrajniju upotrebu, najvažnije je odvojiti bitno od nebitnog. Pojam treba »oljuštiti« do njegova izvornog značenja! Tako:

ad *aglomeracija*: »kod tumačenja ovakvih pojmova trebalo bi se izražavati jednostavno i neposredno, a ne idealistički preciozno i uglavnom apstraktno«. Kako je suradnik bio napisao: »a. je proces kojim nastaju prigodni skupovi ljudi...«, Krleža je napomenuo: »Lijepo govori sam korijen riječi: *glomerio* — stiska, gužva svjetine — i ništa više.«

Dosljedno je zagovarao upotrebu etimona i etimoloških objašnjenja, a osobito u primjerima koji su razigravali njegovo bujno osjećanje povijesti, i u kojima je, po njegovim shvaćanjima, jedna jedina izvorna riječ govorila više nego čitave doktrine i teorijske škole. Tako će uz pojam *ahdnama* ispisati ovu opasku: »Bilo bi dobro, da se uz ove arapsko-istočnjačko-turske pojmove u svakom slučaju daje etimološko objašnjenje. Vidi generalnu napomenu u Jugoslavici o sličnim neuralgičnim temama, kada se vjerski momenat podudara s nacionalnom svijesću. U ovim tekstovima trajno se ponavlja kako Grci optužuju Latine i Latini Grke zbog potiskivanja i eksploatacije. Radi se o organizacijama (vjerskim, t.j. moralno-intelektualnim), koje se u svojim interesnim sferama uzajamno poriču kao konkurenti u pitanju poreza, ili feudalnog davanja, a toj se raboti pripisuju nacionalni atributi. Sasvim kriva idealistička perspektiva koja rađa zbrkom, a u našem konkretnom slučaju nažalost, ta zbrka nosi u sebi elemente nacionalističkih razdora.«

Ahilej i Ahilova peta Enciklopedije

Često je bio nezadovoljan predloženim tekstovima iz grčke mitologije, definicijama i prikazima mitoloških junaka. Uz tekst o Ahileju napisao je opasku: »Varijanta redakcije: Citat: 'Najhrabriji junak trojanskog rata, sin Peleja i božice Tetide, koja ga je, držeći ga za petu, okupala u Stiksu, tako da je bio neranjiv osim na peti do koje voda nije doprla'.«

Jasno je, da jedna enciklopedija (kao ova naša) ne može preskočiti svoje vlastite sjenke. Preskakivati vlastiti društveni ambijent, koji je uslovljen sa hiljadama komponenata, nemoguće je jednom enciklopedijom. Međutim, opasnost je u tome, da će ovu našu enciklopediju čitati i takvi čitači, koji nemaju smisla za humor. Tekstovi ovoga /našeg suradnika/ su irreparabile, i bilo bi najpametnije riješiti se decidirano te neprilike. U ovakvim slučajevima najbolje je spasavati se citatima, kao što je to ispred svih enciklopedija klasično ostvario stari Larousse. Citiraj, brate, Homera ili bilo koju legendu. Govori poglavlja, a nije ih napisao.../ovaj naš suradnik/.«

Manjkave, nepotpune i neuredne tekstove nazivao bi »tekstovima na tri točka.«

Katkada bi ga vlastita neobaviještenost i urednička vehementnost zavele pa bi prema tekstu bio neobjektivan, a prema suradniku nepravedan, kao u slučaju Ryonosukue Akutagawe. Uz tekst o tom slavnom japanskom piscu, koji je prerano nestao s pozornice, napisao je: »Sve mi izgleda kao rasprodaja magle na veliko. Provjeriti. Što znači kao književnik. Ako se otrovao, i ako je važno da mi to štampano, zašto se je otrovao?«

Kad bi osjetio da je preoštar, a možda i nepravedan, snizio bi ton i zapovjedio didaktički neutralno: »Stvarima pristupiti metodički!«

Omjeri i retkarina

U leksikografskom je radu, kao što je poznato, jedna od velikih metodoloških neprilika tzv. retkarina: koliko redaka ovome, koliko onome pojmu? U tome postići apsolutni sklad, jednostavno nije moguće, to znaju svi koji su se iole bavili izradbom posebnih, pogotovo općih leksikografskih pojmovnika i abecedarija. Pažljivo vaganje i odmjeravanje pojmova unutar jedne struke veoma je osjetljiv i nezahvalan posao, a međustrukovno je diferencijalno procjenjivanje i usklađivanje nerazmjerno teže i zamršenije i nikada ne može otkloniti prigovore ni široke publike ni znalaca. Sam je Krleža, kako pokazuju zapisani i usmeni tragovi, bio s tim u vezi također raspet između idealnog cilja i zbiljske nemogućnosti da ga se dostigne. U konkretnim se rješenjima oslanjao na vlastitu kulturno-povijesnu ljestvicu vrednota i značenja povijesnih pojava i ličnosti, i u tom je duhu davao uredničke naloge. Tako će uz tekst o *Aja Sofiji* zapisati:

»Suviše kratko! Jedno od osnovnih poglavlja evropske civilizacije, 11 redaka neproporcionalno spram nekih glumaca, koje je angažovao Demetar, a imaju isto toliko i više!«

Slično će intervenirati uz tekst o *antibioticima*: »Dobro je da se u enciklopediji njeguje telegrafski stil, ali kod antibiotika trebalo bi ipak primijetiti da se radi o lijekovima najnovijeg datuma i da otkriće antibiotika predstavlja bouleversement čitave suvremene metode liječenja, da predstavlja revoluciju u nauci i da bi bilo dobro na ovome mjestu sve to prikazati pomalo i historijski.«

Pitanje omjera i retkarine uvijek je u njega bilo *questio facti*: ako je držao da je nešto važno, onda je tražio iscrpniju, no uvijek strogo odvagano informaciju. Ali ako je po njegovoj ocjeni pojam manje važan, ili manje frekventan u kulturno-povijesnome prometu pojmova, nalagao je »da se pojam oljušti do srži.« Bio je za strogu ekonomiju leksikografskog sadržaja i rasporeda. Škartario je prostorom, kad je držao da na nešto ne treba trošiti mnogo riječi, pa je tako uz tekst *aporija* napisao: »Bilo bi dovoljno: logička nedoumica.«

No pred pojmovima-miljokazima u povijesti civilizacije stajao je svečano, entuzijastično kao kakav sveučilišni ili leksikografski početnik. Na primjer, uz tekst o *Aristotelu* zatražio je: »Ilustrirati! Bio bi dobar i potreban mali uvod, neka vrsta preambula ili aperçua. Povišeniji ton isto tako ne bi bio na odmet. Da je bio najveći filozof starog svijeta, nije dovoljno.!«

A uz tekst *Bacon, Roger*: »Ima takvih pojava u kulturnoj historiji i u historiji ljudske misli, koje valja bezuslovno hipertrofirati!... Roger Bacon zaslužio je jedan posve drugi ton.«

Kad se pak pred njim našao tekst o *bakpu* (nominativ jed. babak), napisao je: »Ne znam čemu je potrebno da kornjaši budu specijalno apostrofirani kao kukci?« A zatim zdvojno-ironično: »Ne znam ima li kornjaša među cvjetovima?« No uredničko-recenzentsko zdvajanje i ironija bili su samo uvod u izljev vlastite erudicije, kojom je zapljusnuo suradnika povodom bakpa, u obliku cjelovitog malog ogleada, ovako:

»Kad je već riječ o bakpu, o španskoj musi i o kantharidinu, da se kaže i ovo. Kantharidin podražuje mokraćni mjehur i izaziva upalu sluzi mokraćnih organa. Glavni sastavni dio tzv. talijanskih eliksira »diabolini« — »pastilles galantes«, te, u kulturnoj historiji tako slavne robe ljubavnih napitaka. Španska muha je do 2 cm dugačka, smaragdno-zelene boje kore, s odbojnim, prodornim, neobično intenzivnim mirisom. Gdje se nalazi kantharidin u španjolskoj musi? Nisam ni apotekar ni kukcolog, da bi mi to bilo poznato, ali kad je već riječ o kantharidinu, onda nije istina da se upotrebljava [kako stoji u uredničkom tekstu] za »izvlačenje prišteva«, jer je to čisti nonsens, jer se prištevi nikako ne mogu »izvlačiti«. Kantharidinska mast, unguentum cantharidium (kantharidin) dobiva se tako, da se melje sa pečenim magnezijem, da se suši, da se rastapanjem sumpornom kiselinom razblažuje i da se eterom iz te mase kantharidin destilira. Gorke pločice kantharidina tope se u masnim uljima, i izazivaju upalu crijeva i mokraćnih organa, te su se prema tome upotrebljavale kao stimulans.«

Krležina se radna soba, dakle, katkad pretvarala u laboratorij leksikografskog vrača, u koju su radoznaliji i hrabriji zavirivali, a plašljiviji je zaobilazili, vjerujem, i u snu.

Opsezi i razmjeri pojmova programiranih za *Opću enciklopediju* i onih za *Jugoslavicu* i druge (stručne) enciklopedije, bili su njegova česta brig. Stalno je upozoravao da treba voditi računa gdje što pripada. Osobito je bio protiv specijalističkog medicinskog pojmovnika u *Općoj*. »Za to imamo Medicinsku« — govorio je. — »Trajno imam impresiju,

da je nagomilano suviše medicinskih detalja, koji spadaju zapravo u Medicinsku enciklopediju.« Provjerao je i druge i sebe na stranim izvorima:

»Alzheimerera i Alzheimerovu bolest Meyers u XII tomova nema! Da se pogledaju njemački leksikoni srednje veličine i da se njemačka materija srazmjerno oljušti...«

Protiv »jedan od...«-stila

Dosljedno se protivio neodređenim, stereotipnim razgovornim pomagalima u sažetim tekstovima biografskog značaja. Tražio je točne i jezgrovite generalije: »Ponavljam što je već rečeno x-puta, da se brišu sve suviše fraze kao što su: dugogodišnji profesor, jedan među prvima, jedan od..., pokazao je veliku naučnu aktivnost, itd. Potpuno suvišna opterećenja teksta i čitača. Da budemo dosljedni.«

Na drugome će mjestu podviknuti: »Dosta je s tim 'najnajnijim'!«.

Uz tekst o *H.F. Agnesseauu* napisat će: »Recitativ glavnog urednika: klonimo se, gosmodo, atributa!«

Kakav bi morao biti leksikografski posao?

Krleža je u remarcima uporno ponavljao: leksikografski posao jest posao »precizne mehanike«. Leksikografsko djelo mora biti poput djela »precizne mehanike... sa pedantno stegnutim pojmovima i podacima kao šarafima, ili ništa.« Tako, » da se elementi teksta ne klate «.

Zazirao je od eksplikativnih tekstova, osobito kod pojmovnika iz društvenih znanosti, iz filozofije i sociologije. Držao je da je njihova eksplikativnost »neobično riskantna«, jer »prije svega nisu potpuno tačni, potpuno /su/ neodređeni...«. Govorio je: »Naši filozofi konstantno kvare originale, strahujući pred historijskim prezentom, koji tako dobro zvuči u tekstu, a naročito strahuju pred participima, što je potpuno suvišna rabota...« (ad *Bizant*).

Suradnike je upućivao: »Klonite se banalnog ritma nizanja podataka. Obratite pažnju osnovnom kompozicijskom tonu i sintetičkim karakteristikama, za kojima toliko čeznemo.«

Bio je protiv »misterioznih hijeroglifa« u leksikografiji.

Sve mora biti jasno, jednostavno, lako razumljivo — leitmotiv je njegovih uredničkih uputa. Polazio je uvijek od pretpostavke da čitač za kojega se u enciklopediji nešto donosi i opisuje, o tome nečemu nema pojma. Zato je u uredničkom postupku nemilosrdno odbacivao sve što mu se činilo neprovjerenim, nepouzdanim, ili zbrkano sastavljenim i loše opisanim. Katkada je na takve tekstove stavljao ocjenu »temeljito sumnjivo!«, ili pak »ovako pišu naši historiografski romansijeri!« Bio je također protiv »stilističkih ekshibicija«, protiv »ventrielokvencije«, protiv toga da se »piše à peu près«. Bujicu negodovanja sipao je protiv »tajanstvenog hermetizma u izražavanju«. Tako, kad je suradnik napisao: »*amfiktonija* = dokimasija attela«, Krleža se rasrdio: »Tko od naših čitalaca može da zna, da grčki dokimasla znači istragu, pregled, kontrolu, činovničke ispite, da su arhonti polagali ispite dokimasije, a da attelela znači oprost od daća, od svih vrsta javnog doprinosu, poreza i t.d. Tko može imati pojma što znači taj tajanstveni hermetizam u izražavanju, kad je autor htio da kaže da su pojedina svetišta imala pravo da vrše nadzor nad porezom, jer dokimasija attela ne znači ništa drugo. Rečeno je već, da je osnovni princip: jednostavnost i razumljivost.«

Jer »veliki percenat čitača ove enciklopedije« o tome pojma nema, ili pod tim »hermetičkim izrazom ne predstavlja sebi ništa.«

Leksikografski posao bit će uspješan ako pisci i urednici, osim poštivanja zahtjeva jednostavnosti i jasnoće, budu poštivali i zahtjeve za »stilskim elasticitetom«. To je pokazivao na primjeru teksta o *Walteru Bagehotu*, gdje je bilo prethodno napisano: »U kojima aristokratski precjenjuje ulogu vođe, a podcjenjuje važnost narodnih masa u politici«. Krleža je uz to napisao: »Naši lektori i jezikoslovci, ne znam zašto, tako intenzivno strahuju pred participima, da zajedno s autorima upropaštavaju svaku mogućnost stilske elasticiteta. U svakom slučaju bilo bi bolje ovako: preuveličavajući ulogu aristokratskih elemenata, podcjenjuje važnost narodnih masa u politici.«

Zahtijevao je, dakle, sadržajnu i jezičnu jednostavnost, stilski elasticitet, metodičnost, sustavnost i konkretnost. Ipak, kad je o jeziku riječ, moglo bi se reći da je često bio skloniji tudicama, nego hrvatskim pučkim izrazima. Radije se odlučivao za *bager* umjesto *jaružalo*, za *instrument* umjesto *glazbalo* itd. No u pripremama za treće izdanje Opće prihvatio je moj prijedlog da taj put unesemo hrvatske nazive za mjesece, a da latinske zadržimo u obliku uputnica. Pa ipak, s vremena na vrijeme, od primjera do primjera, okrnulo bi se o hrvatovanje, ili svako nategnuto kroatiziranje pojmova i izričaja. U vezi s botaničkim nazivljem zapisao je: »Upada u oči potpuno suvišno hrvatovanje. Barem u šumskom pogledu biljni pokrov ne poznaje nacionalizma« (opaska se odnosila na tekst o biljnom pokrovu Balkanskog poluotoka). Govorio je također da su »svi botanički tekstovi mutni«, da se »stilistički klate«, i da ih, »prema tome, treba temeljito revidirati« (ad *banksija*). Uz opširan osvrt na naše botaničko nazivlje i na problematiku koja se javljala u razvoju ovoga nazivlja, u smislu stalno otvorenih suprotnosti u okviru hrvatskog i srpskog terminološkoga hrvanja, tražio je od suradnika i urednika neka se temeljito obavijeste o stranim, posebno njemačkim izvorima, kao što je i sam činio (*Meyers* mu je uvijek bio autoritet!), te im je poručivao: »Čast mi je, da ovakvoj stručnoj botaničkoj redakciji izrazim svoje temeljito botaničko nepovjerenje, osnovano, nažalost, samo na podacima iz Meyersovog leksikona. Trebalo bi da se svi ti tekstovi još jedamput revidiraju sa francuskog ili talijanskog ili engleskog aspekta.«

Mnogi domaći, hrvatski stručni pojmovi zvučali su mu neobično, intimno im nije bio sklon, držao ih je »fragilnima«, očito zbog toga što su se manje upotrebljavali, ili su bili za njegove ustaljene jezične navike i poglede »suviše novi«, katkada pak suviše »šulekovski«, a on je bio principijelan i ironično-oštar protivnik svakog hrvatskog jezičnog neoromantizma. Njegovu su uhu bili apsolutno neprihvatljivi domaći izrazi starijeg datuma, te se opirao njihovoj leksikografskoj standardizaciji, tražeći da »ostanemo kod latinske ili kozmopolitske nomenklature«. Nije mu se, na primjer svidio oblik *biljna bjelokost*, pa je tražio latinski etimon — *phytelephas*; uredništvo je pak postupilo kompromisno: odlučilo se za *bjelokost*, *vegetabilna*, što je on na koncu prihvatio.

Osobito je davao prednost francuskim izvornim izrazima, bez obzira koliko su oni u jezičnoj standardizaciji fonetizirani. Tako, nije bio ni za *baraž* ni za *baražu*, nego za *barrage*, a to je objasnio ovako: »Ja sam za etimološki princip *barrage*, a u zgradi *baraža*...«

U leksikografskom tehničkom pojmovniku i postupovniku često se javlja *uputnica* (engl. cross-reference, kroatizirano: cross-referenca tj. unakrsna veza). Krleža je gotovo redovito upotrebljavao franc. oblik — *renvoi*, i usmeno i pismeno!

Ilustriranje pojmova

Kao urednik, Krleža je bio osobito agilan i pažljiv spram postupka ilustriranja tekstova. Njegovo veliko znanje in artibus — da se poslužim izrazom koji je volio upotrebljavati — aktiviralo bi se živo i raznovrsno čim bi mu na stol dospio neki pojam iz povijesti umjetnosti, iz povijesti civilizacije uopće. Tada bi kratko zapovjedio:

»Ilustrirati!«, ili pak: »Ilustrirati i u dubokotisku!«, što je značilo: i uz tekst i u posebnom prilogu. Naime, sve do 70-ih godina posebni umjetnički prilozi u zavodskim izdanjima izvođeni su u dubokotisku, ili bakrotisku, za ono vrijeme otmjenom i skupom grafičkom tehnologijom.

Nad ilustratorskim i, osobito, kartografskim programima razigrao bi se kao da se samo tim zanatom bavi, i kao da se njime bavi oduvijek. Naređivao bi: »Da se postupi rigorozno kod izbora predložaka, i da mi se referira!«, »Da se /pojmu tome i tome/ posveti puna ilustratorska pažnja!« (npr., ad *Alfa i Omega*). Kad mu se na stolu našao obrađen pojam **alkoven**, nije bio samo ilustratorski zahtjevan, nego i beletristički eksplikativan: »Ilustrirati! Omiljen motiv grafike 18. st.! Slatke ljubavne tajne alkovena. Javilo se zvonce iz grofovskog alkovena... i t.d., i t.d.«

Ne jednom je rezonirao svoje vlastite romansijske fraze u rijeci svojih remarka.

Kod svih pojmova pogodnih za slikovito, bilo fototipsko ili kakvo kvalitetnije grafičko predočivanje i ilustriranje, njegova je standardna uputa glasila: »A najbolje je da se ovo prikaže grafički!« To je značilo: slikom, crtežom, grafikonom, reprodukcijom...

Bilo je u ilustrativnome repertoaru pojmova nulte kategorije, kod kojih je ulazio u pojedinosti, do kraja. Tako je, impresioniran Babilonom i povijesno-kulturnim značenjem babilonske civilizacije, upozoravao urednika i ilustratora, kako se Babilon »i iz naše perspektive još uvijek nije pretvorio u pepeo (vidi Louvre!)«, te je naredio da se u enciklopediji »svakako donese tlocrt ruševina koje obuhvaćaju 12 km². Tvrđavni zidovi, monumentalne kapije, vladarski dvorovi, Babilonski toranj (motiv evropske likovne umjetnosti do Breughela, starozavjetnih improvizacija itd.). Rijeke, mostovi, terase, parkovi, umjetnički motivi, reljefi, umjetničke ilustracije...«

Ustrajao je na visokim mjerilima u izboru ilustrativnoga gradiva i predložaka, ali i na ilustracijama grafičkoga prikazivanja pojmova, koji bi u širokih krugova čitalaca povećali »apetit za čitanje Enciklopedije«.

Krležin leksikografski finale

U svojim je posljednjim godinama Krleža bio konzultiran od novih faktora Zavoda u vezi s različitim inicijativama i projektima koji su bili u toku. Za neke je, govoreći istinu, bio samo zvučno pokriće. No leksikografskim se poslovima, strictu senso, samo još donekle bavio u vezi s trećim izdanjem *Opće enciklopedije*. Prihvaćajući njegov poziv da se latim izrade ovoga izdanja, zamolio sam ga da bude s nama, da nam bude »pri ruci« i da se ne dezinteresira. Džentlmenki je kazao: »Ja sam vam, dakako, na raspolaganju, no ne računajte na neku veliku pomoć, jer moji su koferi već spakovani.«

Frazu o »spakovanim koferima« izgovarao je već godinama prije, i nije bilo teško nazrijeti, da se iza nje skriva delikatan splet raspoloženja lucidnoga osamdesetgodišnjaka; da su kod njega u pitanju i inercija i kondicija podjednako. Ostala je još u njega stanovita sklonost za društvenu igru, makar skraćena opsega, ostale su i stanovite zalihe snage i volje da joj se prepušta. Sve dok jednoga dana nije posrnuo. Bilo je to na izmaku proljeća 1977, točno: 12. lipnja. Nekom čudnom koincidencijom, onemoćao je pred kućom na Gvozdu, htijući otići u Zavod, kao i svakog jutra. Sputala su ga njegova artritična koljena. A toga istog dana, 12. lipnja, u Zavodu je buknuo požar u kojem je izgorjelo potkrovlje i dio zgrade na Strossmayerovu trgu te nešto opreme. U njemu je ova koincidencija razbudila staro praznovjerje, s kojim je uvijek pomalo koketirao: i svoj pad i požar u Zavodu shvatio je kao zlokobni omen, kao prvo kobno oglašenje zvona. I u tom je raspoloženju ostao do kraja.

U Zavod više nikada nije došao. No do toga nesretnog trenutka prihvaćao je moje inicijative i zamolbe da pregleda rukopise koje bih mu priredio. Dakako, pripremao sam samo izbor iz rukopisa, znajući što bi ga moglo zanimati i ne zamarati. Tako su u toj, mogao bih reći, ležernoj igri, koja nije bila lišena i stanovitih prijateljskih naklonosti, nastale posljednje Krležine leksikografske marginalije. Nisu bile onako redovite i izdašne, kao one koje je diktirao dvadeset i pet godina prije toga. I nisu sadržavale nikakve delikatne, ili eksplozivne ocjene njegovih suvremenika, kao one prijašnje, koje je brižljivo čuvao pod ključem, »u ormaru, u Jiroušekovoj sobi«. To su, doslovno, bili njegovi posljednji »remarci«, »remarci na kraju puta«, njegov »leksikografski finale«.

U prilogu ovom tekstu objavljuje se najopsežnija od tih posljednjih Krležinih marginalija za treće izdanje *Opće enciklopedije*, marginalija na temu *Hrvatska između dva rata*. Naime, prvo i drugo izdanje ove enciklopedije završavalo je prikaz hrvatske povijesti s 1918. godinom pa smo odlučili prikaz proširiti do suvremenog razdoblja. Jedan je vanjski suradnik napisao tekst, koji je Krleža rado htio pročitati, kad sam mu ga najavio. Još ga je intrigiralo da vidi što se to u najnovije vrijeme piše o njemu bliskoj temi — o vremenu *entre les deux guerres*. Ono što je napisao uz taj tekst u biti nije bilo ni novo ni nepoznato; sve je proishodilo iz njegove sheme i njegova bogatog književnog i beletrističkog doživljaja hrvatske povijesti.

...

Na kraju ovog referiranja o Krležinom uredničkom i recenzentskom doprinosu *Općoj enciklopediji* bio bih slobodan navesti jedan odlomak iz mojih zapisa o druženju s njime, koje je, gotovo bez izuzetka, uvijek bilo u »leksikografskom stilu«, namočeno svim mogućim sastojcima koje je nataložilo zanimanje kao takvo. Razgovarao je kao što je diktirao svoje »remarke«.

6. svibnja 1977.

Krleža se danas pojavio u Zavodu, unatoč — kako sam poslije doznao — »nesnosnim bolovima u koljenima«. Zamolio sam Lidiju da me najavi. Brzo sam dospio na red. »Nitko nije očekivao da će doći pa je slobodan«, kaže mi Lidija, gotovo šapćući, dok ulazim u njegovu sobu. Poslije konvencionalnog pozdravljanja, dugo me fiksira, netremice, onim svojim rentgenskim načinom. Kao i uvijek u ovakvim susretima, osobito poslije pauze, pomislio sam i ovaj put: rentgenira da ne bi bio rentgeniran; odvrća reflektore. Ali ubrzo kaže:

»Ovdje sam zahvaljujući digitalisu...medicini koja je stara tri hiljade godina. Uzimam je u duplim dozama, bez nje ne bih mogao... Postoji corpus separatum, corpus alienum, corpus iuris..., a ja sad imam corpus mobile. Runim se. Kost mi se krha u koljenu i te krhotine plutaju slobodnim prostorom i izazivaju mi veliku bol kad hoću da stanem na noge... Nepopravljivo. Dotrajalo, gotovo. Do svoje sedamdesete godine nisam osjećao svoje tijelo... Znete li zašto je riba zdrava? Zato jer ne zna da je mokra. Ja doskora nisam znao da sam mokar... da dišem ovaj zrak, da imam ovakvu ili onakvu ljusku, klimu, uvjete. Jednostavno, moje je tijelo funkcioniralo i služilo mi dobro...«

»Govorite kao Hadrijan iz *Memoara Jursenarove*...« kažem mu.

»Hoćete reći, mudro?«

»Da. Razmišljate filozofski o svome tijelu... To bi značilo da ste u kondiciji... A uostalom, tako ste razmišljali i davno prije, koliko znam...«

»A koliko je vama godina?... Znači, još trideset godina... Doživjet ćete 2007. godinu. Meni nije žao. Ostavljam selo kakvo sam i našao...«

Učinilo mi se da je danas njegova poznata nostalgija nešto jača. Da bih izbjegao komplikacije u koje bi me mogao odvesti razgovor ove vrste, uzvratih činovnički uljudno:

»Danas sam Vas, Krleža, došao samo pozdraviti, i u torbi nemam ništa da vas pitam i opsjedam, u radnom smislu. No pošto ćete sad opet dolaziti, bit ću slobodan iskoristiti svaku priliku... To mi je, napokon, dužnost.«

Njegove su reakcije na spominjanje »dužnosti« uvijek promptne i benevolentne. Uzvratio je:

»Da Vam je dužnost referirati, to je istina. Ali nije Vam dužnost da iskorištavate starca koji je na odlasku... Da li ću dolaziti, ili neću, to ćemo još vidjeti. Ali gubim volju i, uostalom, već sam odavno rezignirao.«

»Moram Vam reći da je svim ljudima u ovom Vašem ateneju iskreno žao što imate tegoba s koljenima. Suradnici kojima sam prezentirao Vaše remarke zadivljeni su Vašom energijom i, da budem iskren, još se boje Vaših opaski...«

»Prije svega, u ovom mom ateneju ljudi su ravnodušni i konvencionalni, a to znači neiskreni...«

»E, pa sad, jesu li iskreni ili nisu, o tome se ne mogu s Vama sporiti, ali je fakat da je ljudima žao i da to kažu...«

»Dobro, dobro, a što kažu? Znam ja. Kažu da nisam senilan? Senilan sam, ja to znam. Ali najviše me ljuti kad mi dolaze senilci, senilniji od mene, da me tješe i govore kako nisam senilan. A ja sam zaista senilan kad im poklanjam i sat mog skupocjenog vremena koje mi je još preostalo... Vi još imate vremena, vidjet ćete, ali molim Vas, ti senilni tješitelji — to je naprosto strašno.«

»Blago njima...« — rekoh.

»Da, blago ubogima duhom!«

»Krleža, ako, dakle, dolazite sutra, ili prekosutra, smijem li se pojaviti s torbom? Za radnu zabavu, eventualno?«

»Smijete, smijete, ali to više, dragi Š., nema nikakva smisla. Radio sam ovaj posao entuzijastično, ali sam odavno načistu da je sve to bilo uzalud, i da je imao pravo onaj naš ancestor lexicographicus, i Vaš i moj, kojemu ime ne pamtim, kad je kazao da je bolje kopati vlastiti grob, nego baviti se leksikografskim poslom.«

Krležine marginalije uz tekst:

HRVATSKA IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

(za III. izdanje Opće enciklopedije, 1974—1982)

I/1

»Zaključkom Hrvatskog sabora od 29. X. 1918 prekinute su sve veze hrvatskih zemalja s Austrijom i Ugarskom. Uža Hrvatska, Slavonija, Dalmacija i Rijeka ušle su tada u sastav Države Slovenaca, Hrvata i Srba na čelu s Narodnim vijećem.«

29. X 1918, s neba pa u rebra!

Ova naša »uža Hrvatska« itd. je fantom, neka vrsta lutajuće himere u praznom prostoru, bez repa i bez glave, nešto što ni u kom slučaju ne dolazi u obzir da bude štampano. Da li je pisac ovog teksta doista živo biće, suradnik ili namještenik L. Z. ili je pseudonim? Ako je tako, zanimalo bi me tko se krije pod ovom neodgonetljivom krinkom? Šteta

vremena, pa ipak da se eventualno upotrijebi kao nova varijanta! Sve to što slijedi nije nikakvo otkriće, sve to je već rečeno (mnogo bolje i po piscu ovih redaka), u raznim varijantama, pa opet, neka se ponovi, jer nitko više o svemu tome pojma nema.

Kad je riječ o Hrvatskoj »između dva svjetska rata« trebalo bi ipak reći što je ta Hrvatska 1914 bila neposredno pred Prvom svjetskom konflamacijom?

Sveučilište sa tri fakulteta: Mudroslovnim, Bogoslovnim i Pravnim sa 400 studenata. To su kadrovi za inteligenciju jednog naroda od 3,500.000, koji živi rasut pod suverenitetima mađarskim, austrijskim i do jučer još turskim. Za bijedu prilika kao ilustracija: za tri resora autonomne kraljevske hrvatske vlade, pravo, filozofiju i teologiju primaju odjeli iz zajedničkog budžeta 56 milijuna Kruna (znači 10 milijuna USA dolara).

Glavni grad Trojedne Kraljevine godine 1848 — 15.000 stanovnika od čega 7.000 popova i plemića, ostalo sluge i posluga. U Šenoino vrijeme 20.000 stanovnika u tzv. građanskoj eri prosperiteta, već poslije povratka Granice pod civilnu vlast.

Godine 1914— 99% seljaka, 87% nepismenih, 49% agrarne površine u rukama 91% stanovnika, 51% agrarne površine u posjedu 9% vlastelina. Društvena struktura polufeudalna, strogo konzervativna, na 2,5 milijuna stanovnika (Hrvatske i Slavonije) 40.000 saborskih glasača, sve ostale strukture virilno feudalne. Uz javno glasanje o demokraciji nema govora, štampa provincijalno mizerna, društvena diferencijacija malograđanska, uz feudalnu aristokraciju, zanatsko-kramarska sredina sa stotinjak sindikalno organiziranih proletera. Društvena baza: tisuću-dvije banskih činovnika, nešto profesora i popova, 15 biskupa, oko 50 samostana. Uloga crkve legitimistički Antemurale, koji treba da izolira sve majstore, kalfe i šegрте od bilo kakvog korozivnog uticaja ex partibus infidelium. Na hrvatskom terenu, a to se tiče i Hrvata izvan Banovine, znači Bosne, Dalmacije i Istre, Austrija ima 4 vojna korpusa, zagrebački 13., sarajevski 15., dubrovački 16. i gradački 3. pod koji spada i Istra sa Kranjskom i Štajerskom, sa dvadesetak regimena, sa generalitetom i štabovima divizija i brigada. Osim toga, admiralitet sa mornaricom u kojoj služi više od 30% momčadi Hrvatske. Oficirski kor ove armade više od 25% hrvatski. Od 1.000 austrijskih generala i pukovnika u periodu 1848—1917 više od 15% su »našijenci«. Kler, visoki kler, činovništvo i oficiri su osnovna društvena baza, a sveukupni broj stanovnika u gradovima Trojedne Kraljevine (tu je uračunata i Dalmacija) nije bio veći od 200.000 do 250.000. Armada, Mornarica i Crkva su organizacije jeruzalemskog kralja. Politička uloga stranaka u Saboru je svedena na formalistički dribling. Ni jedan od 18 hrvatskih banova, od Jelačića do Škrleca, nije stigao ni otišao sa banske stolice voljom Sabora. Uloga banaka (kapitala) do 1918 pretežno je peštansko-bečka, a te banke igraju i dalje ulogu u Kraljevstvu SHS. Industrijalizacija, brodovi, šume, rudnici, trgovina s inostranstvom, sve je to u rukama stranog kapitala, itd.

Kolonijalno stanje podređeno mađarskoj podkoloniji. Kako se može govoriti o Hrvatskoj »između dva svjetska rata«, kad se nije rekla ni jedna riječ o predratnoj Hrvatskoj pa ni o onoj kakva je bila kad je izašla iz Prvog svjetskog rata sasvim derutna, rasuta, očerupana, demoralizirana i izgubljena, oslobođena po četama maršala Franchet d'Éperaya.

Poslije katastrofalne seobe u USA kamo je otputovalo nekoliko stotina hiljada iseljenika sa nekoliko stotina hiljada mrtvih i nekoliko stotina hiljada ratnih zarobljenika, koji se masovno vraćaju iz Sibirije, u objektivnoj revolucionarnoj situaciji rasula austrijske državne vlasti.

Uostalom: »Entre deux guerres«, to je ironična fraza Elliotova, kad je govorio o nekim od ratova sasvim udaljenim pitanjima rime i ritma.

II/1.

»Novo državno političko stanje uvjetovalo je formiranje novog ekonomskog područja u kojem je Hrvatska imala bitno drugačiji položaj od ranijeg«.

Kakav je to raniji položaj bio to smo uznastojali da ocrtamo, a kakvo je bilo materijalno stanje svih ostalih ujedinjenih zemalja u Kraljevstvu SHS, to se vidi iz citata da je Hrvatska »bila najrazvijenije područje«.

II/2.

»Osim toga njena privreda nije bila izložena ratnim razaranjima« itd.

Nije tačno. Gladovalo se krvavo za četiri ratne godine, a ove »tradicionalne veze sa stranim kapitalom u hrvatskim bankama« trebalo bi ipak konkretno definirati.

Mi trajno operiramo s nekim maglenim pojmovima od kojih se jedan zove »ekonomski jača hrvatska buržoazija od srpske buržoazije« itd.

II/3.

»Preko tri četvrtine stanovništva Hrvatske živjelo je od poljoprivrede«.

Kako je živjelo to smo uznastojali da ilustriramo konkretnim podacima.

Pitanje veleposjeda i »agrarne reforme«, koja nikad nije bila sistematski sprovedena, isto tako spada u teme koje bi trebalo konkretno ilustrirati. Seobe u Ameriku trajale su dalje.

III/1.

»Usljed porezne politike koja je hrvatskog seljaka dovela u neravnopravan položaj u odnosu na srpskog, a zatim i uslijed neadekvatne izmjene novca, seljaštvo je u prvim godinama postojanja nove države bilo veoma buntovno i neprestano pružalo otpor režimu«.

Kad je riječ o tim pitanjima ne treba zaboraviti da je Stipa Radić definirao pojam rata kao »muško sveučilište«, što je više-manje tačno. Nekoliko stotina hiljada austrijske poražene soldateske vratilo se doma demoralizirano u onaj polufeudalni džumbus, u stanje fakata od 1. XII 1918.

III/2.

Govorimo o »izbijanju velike ekonomske krize« koja je »u novim uvjetima nakon 1931. izazvala pojačanu emigraciju«.

Kakva je to velika ekonomska kriza 1931. zbog koje narod seli u Ameriku, a privreda se nalazi »u izvjesnom poletu«?

III/4.

Govori se o usponu u industriji »kome pogoduje carinska zaštita«, a ne govori se o stranom kapitalu, pak se može reći na temelju analiza da je eksploatacija po stranom finansijskom kapitalu poslije ujedinjenja i oslobođenja bila intenzivnija nego za vrijeme Austrije.

IV/1.

Kad se govori o tim stvarima treba biti konkretan. Isto tako

IV/2.

O ulozi stranog kapitala objavljeno je nekoliko konkretnih podataka (Košak, Belin i dr.).

IV/3.

Opet se javlja kriza 1931. godine, kojom je pogođen financijski kapital u Hrvatskoj, a taj je »posebno zbog povezanosti s inozemnim kapitalom doživio katastrofalni slom«?

V/1.

»Obustava rada, smanjenje broja radnika, nezaposlenost, propadanje poduzeća« itd.

Tu se javlja uloga sindikata i KPJ, živjelo se u eri štrajkova i uslijed diktature u sve ner-voznijoj napetosti političkog terora.

V/2.

Sve samo pričam ti priču. Koje su to investicije koje se smanjuju i kakve su bile dok se nisu smanjile?

V/3.

»Mada su industrija i bankarstvo sa svojim usponima i padovima činili okosnicu privredne djelatnosti Hrvatske, treba ipak istaći (VI/1) da je sloj buržoazije koji je bio uključen u te djelatnosti bio veoma tanak«.

VI/2.

Sve ono o hrvatskom banu itd. potpuno apstraktno. Koje su to snage hrvatske buržoazije koje su bile federalistički raspložene?

VII/1.

O političkim strankama. Govori se o HRSS na stranama 7, 8, 9 i 10. Sto osamdeset redaka naprama dvadeset i dva KPJ. To nije ni približno prikaz političkog života Hrvatske između dva rata. Osim HRSS djelovao je u Hrvatskoj još čitav niz političkih stranaka. Štampale su se neke knjige, slikale slike, gradila se ferrata, Banats je gradio brodove i ušao u engleski Lloyd sa svojih 27 brodova, Trumbić je postao mačekovac, a na kraju i KPJ i njena historija govori o tome da je proletarijat počeo da igra presudnu ulogu i u Rusiji i na povratku iz zarobljenštva.

Valjda su Đuro Cvijić, A. Cesarec, Kamilo Horvatin, Gustav Ludvigovič Barabaš, Marion, Vlado Čopić itd. itd. isto tako bili hrvatski političari. Neku političku ulogu igrala je i hrvatska jugoslovenstvujušća omladina predratna (Čerina), a i poslijeratna sa Bartulovićem, Milanom Marjanovićem, Ivanom Meštovićem i Vojnovićem na čelu, sve do Franka Potočnjaka (Odesa), do Radenka Stankovića kao kraljevskog namjesnika. Uloga KPJ u borbi za konstituantu, osvajanje zagrebačkog magistrata, sedam sekretara SKOJ-a, krvave žrtve za diktature od 6. januara, pa na kraju i uloga Josipa Broza 1928—1937, sve do njegova povratka i do stvaranja KPH. Šestojanuarski teror i KPJ, na kraju i Supilo i Trumbić i Hinković i čitava uloga Jugoslavenskog odbora u emigraciji, sve od Genove do Rapalla, sve su to datumi hrvatskog političkog života između dva svjetska rata. Kombinacija sa Savojskom dinastijom javlja se već u vrijeme Genove, kad se Rusi prvi put javljaju na internacionalnoj pozornici, tako da Janka Pusta i Horthyjevi agenti nisu nikakav izum. U rasulu 1919—20 uloga KPJ je preponderantna.

KRLEŽA'S EDITORIAL AND REVIEWER REMARKS

SUMMARY. Krleža's encyclopaedic and lexicographic work consists of three parts: idea-programming, organizational-undertaking and editorial-reviewing. Two segments can be discerned within the third-mentioned of his lexicographic contributions: his lexicographic marginalia, authentic works only partially known so far, more of them // will be made public after the ban on their publication, imposed by Krleža's will, is released. The second segment of this Krleža's lexicographic contribution are his editorial and reviewer »remarks« or »notes« which he used to dictate commenting the manuscripts arriving to his desk, which were written for various editions of the Lexicographic Institute. Regardless of the fact that all the lexicographic editions had their editors-in-chief, Krleža was the main authority of the entire lexicographic production as the director and founder of the Institute. Some examples of his editorial and reviewer interventions on the texts published in the General Encyclopaedia of the Lexicographic Institute are cited in this paper.